

KUNSTBUNKERS EN CULTUURKARAVANEN

KUNSTBUNKERS EN CULTUUR- KARAVANEN

DE BESCHERMING VAN CULTUREEL ERFGOED IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Andrea Kieskamp (red.),
Marion Anker, Edwin Maes en Tim Smeets

WALBURGERS

Deze uitgave kwam tot stand dankzij financiële steun van het Jaap Harten Fonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

JHF Jaap
Harten
Fonds

Eindredactie: Hanna Pennock
Omslag & binnenwerk: studio frederik de wal
Afbeelding omslag: Een schilderij wordt ingeladen tijdens de evacuatie van 1939, augustus-november 1939. Collectie Rijksmuseum

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechtshabbers van de afbeeldingen te achterhalen. Rechtshabbers die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

© Andrea Kieskamp, Marion Anker, Tim Smeets, Edwin Maes, Kathleen Ferrier/Nederlandse Unesco Commissie

© Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Amsterdam
www.walburgpers.nl

ISBN: 9789464562408
E-BOOK: 9789464562415
NUR: 689

7	Voorwoord Kathleen Ferrier
11	Inleiding Andrea Kieskamp
15	Erfgoedbescherming op de kaart Andrea Kieskamp
37	De Inspectie Kunstbescherming Andrea Kieskamp
83	Tijdelijk aan het zicht onttrokken De collectie van het Rijksmuseum in de Tweede Wereldoorlog Marion Anker
123	De weemoed voorbij De collectie van het Nederlands Openluchtmuseum in de Tweede Wereldoorlog Tim Smeets
155	Schuilplaats voor een kilometer nationaal geheugen Slot Loevestein in de oorlog Andrea Kieskamp
189	Erfgoedbescherming na de Tweede Wereldoorlog De rol van de krijgsmacht Edwin Maes
211	Leren van vroeger, dromen van later Andrea Kieskamp
217	Dankwoord Andrea Kieskamp
221	Noten
234	Literatuur
236	Over de auteurs
237	Illustratieverantwoording
239	Register

VOORWOORD

Kathleen Ferrier

voorzitter van de Nederlandse Unesco Commissie

Wie voor het imposante doek van *De Nachtwacht* staat in het Rijksmuseum, kan zich onmogelijk voorstellen dat dit kostbare kunstwerk in de Tweede Wereldoorlog haastig werd opgerold en ondergebracht in de donkere mergelgrotten van de Sint-Pietersberg in Maastricht. Het was een toevluchtsoord waar het veilig bewaard kon blijven. Wat er destijds met *De Nachtwacht* gebeurde, vindt vandaag de dag plaats met kunstwerken en objecten op plekken over de hele wereld. Van Oekraïne tot het Midden-Oosten, van Myanmar tot Afrika en verder. Kunst en cultuur zijn meer dan alleen een esthetische uiting; ze belichamen de identiteit van samenlevingen en verbinden mensen.

Dit boek brengt het verhaal van de Inspectie Kunstbescherming tijdens de Tweede Wereldoorlog tot leven. Het illustreert de grootschalige reddingsoperatie die plaatsvond tijdens de Duitse bezetting en benadrukt hoe essentieel het is om voorbereid te zijn. Het laat zien dat maatregelen in vredetijd van cruciaal belang zijn, zodat ze onmiddellijk kunnen worden geactiveerd wanneer zich een oorlog of andere grote crisis voordoet. Vandaag de dag, met de Russische inval in Oekraïne in 2022 en de heropleving van oorlogen over de hele wereld, wordt de relevantie van dit thema nog duidelijker. De manier waarop oorlog wordt gevoerd, herinnert ons aan de Eerste en Tweede Wereldoorlog, met loopgravengevechten, bombardementen en mortierbeschietingen. Bovendien is cultureel erfgoed steeds vaker een bewust doelwit.

De verwoesting van erfgoed tijdens de wereldoorlogen leidde tot het Haags Verdrag van UNESCO in 1954, het eerste verdrag dat zich specifiek richt op de bescherming van cultureel erfgoed in situaties van een gewapend conflict. Nederland was een van de eerste landen die dit verdrag ratificeerden. Helaas heeft Nederland zijn pionierspositie in de afgelopen jaren verloren. In 2020 wees een alarmerend adviesrapport van de Nederlandse Unesco Commissie op de tekortkomingen in de bescherming van monumenten, musea, archieven en bibliotheken.¹ Tegenwoordig nemen we naast gewapende conflictsituaties ook de gevaren van natuurrampen mee in het denken over de bescherming van cultureel erfgoed. Met een toename van extreem weer door klimaatverandering, wordt het des te belangrijker om onze zaken op orde te hebben.

Wie dit boek leest en zich realiseert dat mensen bereid zijn hun leven te geven om hun erfgoed te beschermen, wordt zich opnieuw bewust van de universele waarde van erfgoed voor de mensheid. Erfgoed staat voor de ziel van een samenleving, het weerspiegelt onze geschiedenis, cultuur, identiteit en waarden en heeft de kracht om begrip en respect tussen verschillende culturen te bevorderen. In tijden van crisis biedt het een toevluchtsoord en kan het dienen als een plek van troost en heling. In een wereld die constant verandert en waarin conflicten en rampen nooit ver weg lijken te zijn, moeten we leren van het verleden en ons voorbereiden op de toekomst. Dit boek biedt ons daartoe een prachtige kans. Het is een eerbetoon aan de veerkracht, het optimisme, de inventiviteit en de passie voor erfgoed die mensen in staat stelden risico's te nemen, zelfs in tijden van honger en ontberingen.

- 8 Ik hoop dat velen dit boek zullen lezen, want het inspireert, het informeert en het herinnert ons eraan dat wij de hoeders zijn van ons cultureel erfgoed. Het is onze gezamenlijke verantwoordelijkheid het te beschermen voor de generaties die na ons komen.

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

...the ...

INLEIDING

Andrea Kieskamp

Het zaadje voor dit boek werd geplant in 2020, toen ik begon met de ontwikkeling van de tentoonstelling *Cultuur onder vuur – erfgoed beschermen in oorlogstijd* in Loevestein. Het moest gaan over de archieven en kunstwerken die in de Tweede Wereldoorlog in het slot werden ondergebracht om ze te beschermen tegen het oorlogsgeweld. Er was nog nauwelijks onderzoek gedaan en ik vroeg me af waar ik de antwoorden kon vinden op al mijn vragen. Welke collecties lagen er in het slot? Wie had bepaald dat ze naar Loevestein moesten en wie was verantwoordelijk voor de evacuaties? Wat was de rol van de bezetter? Wist die hiervan? Kwamen al die schatten veilig de oorlog door?

Bronnen waren aanvankelijk nauwelijks te vinden. Tot ik in een artikel uit 1995 over monumenten in oorlogstijd verwijzingen tegenkwam naar het archief van de Inspectie Kunstbescherming.¹ Mijn vermoeden dat dit bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort moest liggen, bleek juist. Het was een bijzondere historische sensatie: 23 dozen vol mappen die tijdens de oorlog waren gevuld met duizenden brieven, telegrammen, circulaires, notulen en rapporten. En met het doornemen van al die dozen ontvouwde zich langzaam het verhaal dat de basis vormde voor de tentoonstelling in Loevestein die in het najaar van 2020 opende.

Maar er ontvouwde zich ook een ander idee: dit bijzondere, onbekende verhaal verdiende het verteld te worden. Het archief omvat de volledige correspondentie van de Inspectie Kunstbescherming, die vanaf 1939 tot anderhalf jaar na de oorlog verantwoordelijk was voor de bescherming van monumenten en de collecties van musea, bibliotheken en archieven. Aanvankelijk ging het alleen om cultureel erfgoed van het Rijk, later werd dit verbreed naar andere openbare en particuliere historische gebouwen en collecties. Het archief beschrijft het landelijke netwerk van kunstbeschermingsdiensten dat werd opgezet voor het veiligstellen van monumenten en kostbare kunstwerken, historische objecten, boeken en archiefstukken. Talrijke, grootscheepse ‘cultuurkaravanen’ doorkruisten het land en brachten de collecties per schip, vrachtwagen of trein naar een veilige bergplaats.

Niet alleen de ontdekking van het archief van de Inspectie Kunstbescherming vormde de aanleiding voor dit boek. In 2020 verscheen een alarmerend adviesrapport van de Nederlandse Unesco Commissie: *Een wapen in vreedstijd*.² Het analyseert de Nederlandse uitvoering van het *Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict* uit 1954. Nederland, dat al voor de oorlog pleitte voor internationale afspraken over cultuurbescherming, speelde een actieve rol in de totstandkoming van dit UNESCO-verdrag.³ De aangesloten landen moeten zelf monumenten, archeologische sites en collecties aanwijzen die een beschermde status krijgen. Daarvan is het blauw-witte schildje het internationale herkenningsteken. Het rapport van de Nederlandse Unesco Commissie roept op tot het bijwerken van het Nederlandse register van blauw-witte schildjes. Minister van OCW Ingrid van Engelshoven liet echter in een beleidsreactie weten dat zij het actief bijhouden van de registratie

stopzette. Volgens haar was het cultureel erfgoed in Nederland goed beschermd tegen reële dreigingen.⁴

Het plaatsen van een blauwwit schildje biedt misschien niet altijd bescherming in een tijd dat cultureel erfgoed steeds vaker een doelwit is. Maar het markeren van te beschermen erfgoed heeft een belangrijk achterliggend doel: dat er een centrale registratie is, één plek waar we terug kunnen vinden welke gebouwen, kunstwerken, historische voorwerpen, boeken en documenten als eerste gered moeten worden. En dat vraagt regelmatige herijking, want wat we zien als belangrijk erfgoed verandert mee met de maatschappelijke ontwikkelingen. Dat is precies wat het Haags Verdrag beoogt: dat we weten wat er is en wat beschermd moet worden. Want als je niet weet wat je hebt, weet je niet wat je redden moet.

Het blauwwitte schildje boven de toegangspoort van Loevestein, 2020.

Foto Andrea Kieskamp

De afgelopen decennia heeft de aandacht voor kunst en erfgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog zich vooral gericht op naziroofkunst. Vanaf 1997 tot 2004 deed de Commissie Herkomst Gezocht, onder leiding van kunsthistoricus Rudi Ekkart, onderzoek naar de herkomst van de collectie van de Stichting Nederlands Kunstbezit, met kunst die teruggekeerd was na de oorlog en ondergebracht in de Rijkscollectie. Ook onderzocht de commissie de werkwijze van deze stichting, die in de naoorlogse jaren de taak had geroofde kunstwerken

terug te halen naar Nederland en terug te geven aan de rechtmatige eigenaren. De Commissie Ekkart adviseerde het ministerie van OCW om een restitutiecommissie in te stellen die zich zou moeten buigen over individuele restitutieverzoeken. Deze onafhankelijke commissie werd eind 2001 ingesteld en adviseert bij restitutieverzoeken van naziroofkunst.⁵

Dit boek begint met een schets van de internationale ontwikkelingen op het vlak van cultuurbescherming vóór de Tweede Wereldoorlog. Dan volgt het verhaal over de Inspectie Kunstbescherming. Daarbij ligt de nadruk op de enorme logistieke uitdagingen die er lagen om museumobjecten, boeken en archieven veilig te stellen.⁶ Drie casussen, die van het Rijksmuseum, het Openluchtmuseum en Loevestein, laten vervolgens zien hoe tijdens de oorlog kunstcollecties, historische collecties en archieven en bibliotheken per schip, trein, verhuiswagen en paard-en-wagen door heel Nederland werden getransporteerd, op weg naar een veilige schuilplaats die ze zou behoeden voor vernietiging door oorlogsgeweld. Het laatste hoofdstuk beschrijft hoe na 1945 bij de bescherming van cultureel erfgoed, die zo cruciaal was gebleken in het werk van de Inspectie Kunstbescherming, de Nederlandse krijgsmacht – de militairen – een structurele plaats kreeg toebedeeld. Het boek eindigt met een terugblik die antwoord geeft op de vragen: wat hebben we op het vlak van de bescherming van cultureel erfgoed geleerd van de Tweede Wereldoorlog? Zijn we voorbereid op een mogelijke volgende oorlog?